

JEGYZETEK

Borbély Mihály meséinek típusjegyzéke

A mesetípusok megállapításához három katalógust használtam, a rájuk való hivatkozás a szokásos rövidítéssel történik:

AaTh (= *Aarne, Antti – Thompson, Stith: The Types of the Folk-tale. 3rd Edition. Helsinki, 1961.*)

BN (= *Berze Nagy János: Magyar népmesetípusok. I—II. Pécs, 1957.*)

MNK (= *Magyar Népmesekatalógus. Kézirat a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjában. Budapest. Készítette Kovács Ágnes.*)

A besorolás alapja – az esetek többségében – az AaTh-féle nemzetközi katalógus, csak néhány alkalommal tértem el ettől, amikor a BN-féle vagy az MNK alkalmazása látszott helyesebbnek. (A megfelelésekre, ill. eltérésekre zárójelben utalok.)

E mutató elkészítésében és helyesbítésében Kovács Ágnes volt segítségemre; szívességét ezúton is köszönöm.

A változatok közül külön is említem egyrészt a *Kálmány* gyűjtötte, másrészt az újabban közzétett jugoszláviai szövegeket, vagyis a legközelebbi rokonságot. A gyakrabban hivatkozott művek rövidítéssel szerepelnek; ezek a következők:

Koszorúk, I—II. (= *Kálmány Lajos: Koszorúk az Alföld vadvirágai-ból*, I. Pécskáról való. Arad, 1877; II. Elegyes. Arad, 1878)

Szeged népe, I—III. (= *Kálmány Lajos: Szeged népe*, I. Ó-Szeged népköltése. Arad 1881.; II. Temesköz népköltése. Arad, 1882.; III. Szeged vidéke népköltése. Szeged, 1891)

Hagyományok, I—II. (= *Kálmány Lajos: Hagyományok*, I. Mesék és rokonneműek. Vác, 1914.; II. *Borbély Mihály* mondása után. Szeged, 1914. Ez utóbbi azonos jelen kötetünkkel, de a jegyzetbeli, most nem közölt, és nem is *Borbély*tól való mesékre így hivatkozunk)

Jugoszláviai magyar népmesék (= *Penavin Olga: Jugoszláviai magyar*

népmesék. Budapest, 1971. Új Magyar Népköltési Gyűjtemény, XVI. Szerk.: *Ortutay Gyula*)

Sárkányölő ikertestvérek (= *Katona Imre: Sárkányölő ikertestvérek.* Kopácsi népmesék. Újvidék, 1972. Hagyományaink, III. Szerk.: *Bori Imre—Juhász Géza—Szeli István*)

A többi műre (esetenként zárójelben) teljes címmel hivatkozom.

Népszerűsítő kiadványról lévén szó, e jegyzetek csak általánosságban tájékoztatnak; nem dolgoztam fel a kéziratos gyűjtéseket sem.

1. *Jubfijankó*. Az AaTh 301 (A három elrabolt királykisasszony) világszerte, így Európában is nagyon népszerű típuscsaládba tartozik.; a magyar nyelvterületen eddig 82 változatát jegyezték fel, melyek 5 jól elkülöníthető alcsoportot (ú. n. redakciót) alkotnak. Ezek az altípusok az újabb időkben alakultak ki és szilárdultak meg; a magyar mesekincsre eléggé jellemzők. Maga a *Jubfijankó* közelebből az AaTh 301 B (Fejérlófia vagy Csonkatehéfnia) altípushoz tartozik; keleties elemeket is tartalmazó tipikus hősmese, mely ebben a szerkezeti összetételben más népeknél kevésbé, vagy egyáltalán nem ismert. A következő mesetípusok részleteit tartalmazza még: AaTh 650, AaTh 400 és MNK 301 B*. Ennek az altípusnak eddig 9 változatát ismerjük. (Részletesebben írt róla *Kiss Gabriella*: A 301-es mesetípus magyar redakciói = *Ethnographia*, 1959: 253—268.)

Kálmány egy szajáni (=Szeged népe II: 115—118.) és egy magyar-szentmártoni (=Ethnographia, 1912: 39—46.) változatát gyűjtötte. Azóta két kopácsi szöveg is megjelent (Jugoszláviai magyar népmesék, 57—72; Sárkányölő ikertestvérek, 92—124.), melyek a korszerű gyűjtés révén helyenként *Borbély* meséjénél is teljesebbek, részletesebbek. *Borbély* leánya, *Vera*, is elmondta. (L. 1/A. sz. a.)

Kálmány a vonatkozó jegyzetben (Hagyományok, II; 159—160.) elsősorban a mese *hősies* jellegét hangsúlyozza és néhány motívum (meseelem) rokonságát keresi. Saját meséi közül csak a szajánira (Szeged népe, II: 115—118.) hivatkozik, a magyar-szentmártonit nem említi.

2. (*Miklós és Örzse*) Vegyes összetételű, fő mondanivalója alapján az AaTh 315 ~ AaTh 361* (Hütlén nővér) típusba tartozik, de az AaTh 327 (Jancsi és Juliska) meséhez hasonlóan indul, és a történet menetébe be van éklődve az AaTh 300 (Sárkányölő) mese

jelentős része is. Nemzetközi és magyar viszonylatban egyaránt népszerű; közelebbi magyar változatainak száma eddig 32.

Kálmány óta területünkön több epizodikus, vagyis részleges rokonát is feljegyezték: így Kopácson (Jugoszláviai magyar népmesék 104—120, és 120—132, valamint Sárkányölő ikerestvérek 7—34), Topolyán (Jugoszláviai magyar népmesék 275—284) és Várdarócon (Jugoszláviai magyar népmesék 169—188). *Borbély* leánya, *Vera*, is elmesélte. (L. 2/A. sz. a.) Távolsági rokonsága ennél még kiterjedtebb.

Kálmány a jegyzetekben (Hagyományok, II.: 160—161.) szintén keresi a tipológiai és a motivikai rokonságot; az utóbbiakat illetően a *testvérek közötti viszony* érdeklő legjobban: megemlíti pl., hogy a hűtlenséget a sértett testvér nem mindig torolja meg olyan kegyetlenül, mint a mesében. A *bélszeri eszköz*ről pedig megjegyzi, hogy utóbb Szegeden már a gyermekek körébe süllyedt le játékos értelmet nyert.

3. (*A pingált szobák*) Ez is összetett mese: az AaTh 314 A + AaTh 506 B (Hálás halott) típushoz sorolható; kisebb részletek azonban más mesékből átkerülve is beilleszkedtek. A mese alapja az a hiedelem, hogy a megvetett, elátkozott halott a megszabadítójának nagyon hálás: a megváltást jótettel viszonozza. Ez a hiedelem-monda lehetett a mesetípus eredeti magva, mely köré különféle mesés-csodás történetek fonódtak. (V. ö. *Dégh* Linda: Adalékok a hálás halott epizód mesei és mondái formálódásához = Ethnographia, 1957: 307—318.)

A magyar nyelvterületen kevésbé elterjedt, mindössze 5 változatát ismerjük; területünkön sem *Kálmány*, sem pedig utódai nem gyűjtöttek újabb változatot.

A mese sajátos ismétlődő szerkezetére többen is felfigyeltek: *Berze* romlásnak véli, mások pedig azt hangsúlyozták, hogy a mesei történet teljes vagy részleges megismétlése közismert fogás (AaTh 408, 706, 707.), és egyes típusoknak épp ez a csattanójuk. *Borbély* is él ezzel a lehetőséggel, pl. a 14. sz. *Jankovics* c. mesében. *Kálmány* ezen túlmenően is éles szemre valló megfigyelést tesz, amikor arra utal, hogy „mesénkben a művészet egyik ágával kell versenyre kelnünk” (Hagyományok, II.: 161.) *Bányai* János ezt a *Kálmány* által csak felvillantott gondolatot részletesen kifejti és szembeesíti is a modern mesekutató módszerével. A mese – állapítja meg *Bányai* –

szemmel láthatóan két részre oszlik; az ismétlés során azonban a történet elemeit nem mozgásukban, hanem *képszerűen* kapjuk: *Borbély* részekre tördeli a cselekményt, a legjellemzőbb jeleneteket választja ki; elsődrendűen képekben ábrázol. Az ismétlés nem mechanikus, nem is egyszerű tükörkép, hanem annál jóval több: olyan részben szűkített, részben bővített képsor, mely a *nyelvi* ábrázolást a *képpel* váltja fel. A kettő viszonya a párhuzamosságra emlékeztet, és egyik feltételezi a másikat; mindenesetre a 2. rész már nem új történet, de szerves helye van a mesében: az *utolsó döntő próbatétel* szerepét tölti be. (A pingált szobák, kísérlet egy népmese struktúrájának leírására = A Hungarológiai Tudományos Intézet Közleményei, 7. sz. III. évf., 1971. jún., 72—88.)

4. (*Állatsógorok*) Több számmal is jelölt: AaTh 552 A (Állatsógorok) ~ MNK 400 X* (~ AaTh 556 F*), de elég tiszta típus; néhány motívum még más mesékkel is összeköti, ezek a részletek azonban kevésbé fontosak. Európa-szerte közkedvelt mese, melynek majdnem 40 magyar változatát tartják számon – ezek egy része különféle rokon típusú mesékkel vegyült. Az „állatsógorok” nem feltétlenül a *Borbély*-féle mesében szereplő madarak, hanem másfajta állatok is lehetnek.

Kálmány az általa ismert változatok felsorolásán kívül a fontosabb motívumokat is összekeresi, legrészletesebben a csodás kadról ír. (Hagyományok, II.: 161—164.)

Közelí változatát közli Törökbecséről (Hagyományok, II.: 164—168. = AaTh 552 A), s még van egy távoli, zavart változat is Szegedről, ugyancsak az ő gyűjtéséből (Szeged népe, I.: 131—134.) Azóta sem tudtunk sokkal szebbeket gyűjteni; mindenesetre van egy távoli rokona Kopácsról (Jugoszláviai magyar népmesék, 57—72) és egy részleges variánsa Hertelendyfalváról – Vojlovicáról (Jugoszláviai magyar népmesék, 515—519.)

5. *Az elátkozott tizenkét gyermek.* AaTh 451 (Hét holló). *Borbély* meséje eléggé szorosan követi a fő típust, inkább csak a vallásosbabonás szemléletre valló befejezés tér el. (A „megváltás” utáni halál többször is előfordul nála és nemcsak emberre, hanem áttételesen állatra, pl. kutyára is vonatkozhat.) *Kálmány* a mese jegyzetében (Hagyományok, II.: 169.) az *anyai átok*ról és a *csillagok*ról ír röviden.

Berzénél még csak 9, az MNK-ban már 36 változata szerepel. *Kálmány* nem gyűjtött több változatot; *Katona* I. kéziratos gyűjtésében szerepel egy tápai (Csongrád m.) és *Penavin* O. tett közzé egy nagyon távoli változatot Hertelendyfalváról – Vojlovicáról (Jugoszláviai magyar népmesék, 496—501.)

6. (*Mióta van a cigányoknak bázuk?*) Két tréfás mese, ú. n. *trüfa* keveréke: AaTh 1115 + AaTh 1049 (Rászedett ördög). Mindkét mesetípus a rászedett ördögökről szóló tréfás esetek nagyobb csoportjához tartozik, amelyen belül az 1049-es a fontosabb (a buta ördöggel nehéz munkát, pl. favágást, vízfordást stb. végeztetnek), s rendszerint ebbe ékelődik be az 1115-ös (az ördögnek nem sikerül a furfangos hőst agyonütni, helyette valami tárgyat ver szét.)

Ehhez a típushoz tartozik e *Borbély*-féle mese is, melyben óriások szerepelnek; befejezése (az óriás elkergetése) tarthat az 1149. számúhoz is.

Ebben az összetételben általánosan ismert, eddig 24 változatát jegyezték fel; a rászedett ördögökről szóló történetek száma pedig összesen 78.

Kálmány több változatot is gyűjtött: a legközelebbit Hódmezővásárhelyről közli e *Borbély*-féle mese jegyzetében (Hagyományok, II.: 169—170.); az 1049-es típushoz tartozik viszont a magyarszentmártoni (Hagyományok, I.: 196—198.) és a gyopárosi szőlőkben feljegyzett (Hagyományok, I.: 83—86.) variáns.

7. (*A férfi vasorrú bába*) *Berze Nagy* két önálló típust egynek vélt, s így e mesét az általa felállított BN 340* (Vasfejű farkas) változatai közé sorolta; helyesebb az AaTh 313 + AaTh 361* összetételének tekinteni; epizodikus és motívikai rokonsága azonban több más mesetípussal is összeköti (AaTh 511, 810. stb.).

Nemzetközi és magyar viszonylatban egyaránt eléggé kedvelt, eddig 24 magyar változatát jegyezték fel.

Borbély saját meséi közül részleteiben rokon a 2. számúval (Miklós és Örzse), továbbá a 10. számúval (Az orrfülről) és kisebb mérvű motívikai hasonlóság más mesékkal is kimutatható. A kötet jegyzeteiben (Hagyományok, II.: 171—174.) közölt pécskai mese közeli változat (AaTh 361*); mindezekon kívül *Kálmánynak* vidékünkön feljegyzett meséi között még több más, epizodikus-motívikai rokonság is akad, így Egyházaskérről (Hagyományok, I.: 65—69.)

és Pusztaföldvárról (Koszorúk, II.: 204—207, 215.) ismerünk távoli változatot. A hasonlóságok közül *Kálmány* csak keveset érint, e mese jegyzeteiben (Hagyományok, II.: 171—172.) néhány motívummal foglalkozik csupán. A nem egészen szokványos címadást külön is megokolja: „A nevet mi adtuk – írja –, feltűnőbbé akartuk tenni, hogy a nép már *férfi* vasorrú bábákról is beszél.” (i. m. 171.) Ugyanczt a mesét *Borbély* két gyermeke: *Lajos* és *Vera* is elmondta. (L. 7/A. és 7/B. sz. a.)

8. *A kanalastót.* AaTh 303A ~ AaTh 328 ~ AaTh 531 (Aranyhajú leány). Bár *Borbély* e meséje kiterjedt motivikai rokonsággal (pl. AaTh 313, 314 stb.) rendelkezik, mégis eléggé kikristályosodott, és a fő típusokhoz egészen közelálló változat. A magyar nyelvterületen kb. 40 változatát jegyezték fel.

A motivikai, tehát távolabbi rokonság elsősorban a testvérek lovaglására és menekülésükre vonatkozik, de hasonló feladatok több más mesében is előfordulnak. Ilyen és hasonló motívumok, ill. epizódok együtt, összetetten főként a keleties elemeket is tartalmazó magyar hősmesékben bukkannak fel.

Kálmány e mese jegyzeteiben (Hagyományok, II.: 174) néhány említett motivikai rokonságra utal csupán; az ő gyűjtéséből közelebbi változatot nem ismerünk.

Borbély e meséjéhez viszonylag közelálló változatot ismerünk viszont Kopácsról (Sárkányölő ikertestvérek, 65—91), távolabbít Várdarócról (Jugoszláviai magyar népmesék, 169—188); részlegesen rokon mesét pedig Zomborban (Jugoszláviai magyar népmesék, 334—336), Doroszlón (i. m. 349—359) és Kishegyesen (i. m. 385—390) jegyezték fel.

Elmondta *Borbély* Mihály fia, *Lajos* is. (L. 8/A. sz. a.)

9. (*Vérojító, kalapfőjtő*) *Berze Nagy* az általa megállapított BN 343* (Emberevő leány) típusba sorolta, helyesen az AaTh 313 J* (Emberevő nővér) altípushoz tartozik.

Kiterjedt nemzetközi rokonsága ellenére is a magyarban sokáig az egyetlen szöveg volt; szemmel láthatólag *Kálmány* sem tudott vele mit kezdeni, mert meg sem említi a jegyzetek között. Legutóbb azonban még egy székely változat is előkerült, és az eredet kérdéseit *Istvánovits* Márton igyekezett kibogozni (Egy folklórszűzés kialakulása Euráziában = Ethnographia 1964: 177—188.)

Szerinte az *Emberevő nővér* meséjének alapja a fivér-nővér közötti ellentét régi, mesei ábrázolása; a különféle változatokban természetesen a személyek és a megoldások is cserélődnek. Ez az ősi mese utóbb teljesen kiszorult Nyugat-Európából, változatai Dél- és Kelet-Európában, valamint Ázsiában maradtak fenn. Nyugaton a *Halhatatlanságra vágyó királyfi* meséje szorította ki, mellyel Keleten keveredett; ill. a befejezés átkerülhetett egyikből (a Halhatatlanságra vágyó királyfi meséjéből) a másikba (az Emberevő nővér történetébe).

Istvánovits szerint mesénk semmiképpen nem honfoglalás előtti örökség, hanem újabb átvétel lehet, sőt még a ponyvai eredetet sem zárja ki, hiszen a mesei nevek (Vérojtó, Kalapfojtó) nyelviileg értelmetlenek, az expozíció pedig erőltetett. Ehhez még hozzátehetjük, hogy *Borbély* e meséje balkáni (vagy más szomszédnépi) eredetű is lehet, hiszen az általa oly gyakran használt (még *királyfi* is mondja magáról) mesei formula: *Járok, kelek, bújdosok, hajt a nyomorúság...* feltehetőleg szintén balkáni eredetű. (*Jankovics* és hasonló délszláv nevekkal, ill. nyomokkal egyéb meséiben is találkozunk.)

10. (*Az orrfülről*) AaTh 311 (Kékszakáll) + AaTh 402 A (Gyöngysíró leánya). *Borbély* e meséje tehát a két típus összeötövzése, de számos más mesével (AaTh 330, 404, 660, stb.) is összeköti még néhány epizodikus és motivikai rokonság. Ez utóbbiak között *Borbély* néhány meséje (1., 5., 7., 15. sz.) is szerepel, amint ezt már *Kálmány* is megállapította a vonatkozó jegyzetekben (Hagyományok, II.: 174–175). Ezen túlmenően *Kálmány* viszonylag közelebbi változatokat is gyűjtött, így Morotván (Szeged népe, II.: 120–121), Szajánban (i. m. 122–123); ezek az AaTh 311 (Kékszakáll) típusba tartoznak.

Részleges és eléggé eltérő változatot *Penavin* Olga publikált Hertelendyfalváról – Vojlovicáról (Jugoszláviai magyar népmesék, 501–505). *Borbély* Mihály leánya, *Vera*, is elmesélte. (L. 10/A. sz. a.)

Meséink Európa-szerte közismertek; a magyar nyelvterületen a Kékszakállnak 13, a Gyöngysíró lánynak 33, a kettőnek összesen tehát 46 változatát jegyezték fel.

11. *Pétör balász*. BN 465 A (Békamenyasszony), de helyesebb AaTh 465 C (Halkisasszony) altípusba sorolni; az eltérés azonban

eszerint nem lényeges. *Borbély* e meséje az alapul vett típusnál valamivel hiányosabb, ill. *Krisztus* és *Szent Péter* szerepeltetésével legendásabbá válik. Ezt különben *Kálmány* is hangsúlyozza jegyzeteiben (Hagyományok, II.: 175.)

Nemzetközi és magyar viszonylatban eléggé népszerű: eddig 13 magyar változatát jegyezték fel; ezek között egyetlen területileg közeleső, tartalmilag viszont annál távolibb rokona van Kopácsról (Sárkányölő ikertestvérek, 256—265). *Kálmány* köteteiben sem találunk hasonlót.

12. *Az öreg katona.* AaTh 330 B (A katona és az ördög). *Borbély* meséje nem pontosan követi ezt a típust, és más mesékből (AaTh 319, 563) vett motívumok is előfordulnak benne.

Kálmány két korábbi szöregi gyűjtése (Szeged népe, III.: 174—175; 175—176) együttesen teszi ki ezt a mesetípust. Azóta területünkről újabb közlés nincs, pedig nemcsak Európában, hanem az egész magyar nyelvterületen is közkedvelt, és mostanáig kb. 35—40 változatát jegyezték fel. (A kötet jegyzeteiben – Hagyományok, II.: 175. – nincs szó *Kálmány* szöregi gyűjtéseiről.)

A lelkek megszabadítása *Borbély* Mihály egyik kedvelt közhelye, a 7. sz. (A férfi vasorrú bába), és a 10. sz. (Az orrfülről) mesében is előfordul.

13. *Hogy tanálta mög a szögény embör a vásárba az aranyat?* E történetet a mesekatalógusok nem dolgozták fel; újabb terminussal *biedelem-*, vagy még pontosabban: *kincsmonda*, s mint ilyen széles körben ismert. *Kálmány* is hasonló megállapítást tesz, de ő az Ezerégyéjszaka meséi között lel párhuzamot (Hagyományok II.: 175).

14. (*Jankovics*) AaTh 707 (Aranyhajú ikrek) ~ MNK 7,07*. *Borbély* meséje eléggé szorosan követi a fő típust, néhány más meséből vett motívum is közbe van ékelve.

Nemzetközi és magyar viszonylatban egyaránt nagyon népszerű, nálunk 140 év óta mintegy 40—45 változatát jegyezték le. Ezek között területünkről való régibb és újabb változatok egyaránt vannak. Maga *Kálmány* Pécskán gyűjtött egy kettős értelemben is közeleső változatot (Koszorúk, I.: 236—242). Újabb változatok Kopácsról (Jugoszláviai magyar népmesék, 35—47., s ugyancs Sár-

kányölő ikertestvérek, 213—229); Zentáról (Jugoszláviai magyar népmesék 325—326) és Padéról (i. m. 455—457) kerültek elő.

Kálmány jegyzetei (Hagyományok, II.: 176—177) elsősorban tárgyi magyarázatot fűznek a meséhez; említi pl. a katonák kényszerű esti mesélését; feltűnő részletességgel tárgyalja továbbá a *kovárdány* és rokonértelmű szavainak jelentését. Meglepően tájékozott „gazdá”-nak bizonyul; ebbeli tudása egy részét minden bizonnyal közvetlenül *Borbély* Mihálytól szerezte.

15. (*Erzséke asszony és a két lánya*) Két mesetípus ötvöződése: AaTh 403 A (Gyöngysíró leány) és AaTh 450 (Őztestvér); emellett még más mesékből (így AaTh 425, 780 stb.) ismert elemekkel is bővül. A mese indítása hasonlít *Borbély* 10. sz. (Az orrfülről) meséjének második részéhez.

A nemzetközi mesecanyagban közismert, nálunk az 1.-ből 16, a 2.-ből 20, összesen tehát 36 változatot jegyeztek le.

Kálmány gyűjtésében nem találunk rokon változatot, a *Berze* által említett hódmezővásárhelyi példa (Hagyományok, I.: 73—76) oly eltérő, hogy jószerével össze sem vethető már. Ennél¹ valamivel hasonlóbb, legalább egyes részletei alapján összevethető egy horgosi (Jugoszláviai magyar népmesék, 410—412.) és egy kórógyi (i. m. 590—592.) változat.

Kálmány a jegyzetekben (Hagyományok, II.: 177) arra utal, hogy a mese *Az aranyrokka* címmel ismert, és korabeli ponyván is megjelent.

16. *Tréfa*. AaTh 850 (A királykisasszony anyajegyei) ~ MNK 1572*. *Borbély* e meséje az átlagos típusnál valamivel kopottabb, ugyanakkor némileg bővebb is, mert elég terjedelmes epizód ékelődik be a *Csalóka Péter* – mesetípusból (AaTh 1539).

Európa-szerte ismert mesetípus, *Berze* még csak 8 magyar nyelvű előfordulást említ, azóta e szám jelentős mértékben gyarapodott.

A nevető lovak címen ismert, az állatok (főként lovak) kegyetlen megcsonkítása a reneszánsz óta Európa-szerte elterjedt történet, nálunk főként *Józsa* Gyuri nábob nevéhez fűződik, és nemcsak mesében fordul elő, hanem önálló anekdota formájában is. (V. ö. *György* Lajos: A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai. Bp. 1934. 174—175; legutóbb pedig *Szilágyi* Miklós: A „nevető

lovak” anekdotájának népi változata = Ethnographia, 1959: 449—450).

A mese kiterjedtebb rokonsága köréből említést érdemel két kopácsi változat, az egyik A királykisasszony anyajegyei (Jugoszláviai magyar népmesék, 72—80), a másik pedig a Csalóka Péter (Sárkányölő ikertestvérek, 308—321) típusba tartozik.

Területünkön a mesének inkább epizodikus rokonsága van: a királylány hasonló döntése *Kálmány* egyik őcsödi meséjében (Hagyományok, I.: 37—40) is előfordul, a „nevetőlovak” epizódja Bajsáról ismert (Jugoszláviai magyar népmesék, 304—306).

Kálmány e mese jegyzeteiben (Hagyományok, II.: 177—178) felhívja a figyelmet, hogy a zárójelbe tett szövegrész nem szó szerinti közlés. Külön foglalkozik a hős szegénysége és a királylány gazdagsága mesei ellentétével, amelyet *Borbély* e szövege és a *Kálmány* által a jegyzetben is idézett újabb meseváltozat úgy old fel, hogy a hős mindig pénzt is kér, s így fokról fokra meggazdagodik ő is, ezzel mintegy egyenrangú társsá válik. Arról viszont *Kálmány* nem ír, hogy e *Borbély*-féle mesében éles (osztály)ellentét van a hős és versenytársai között is, melyet *Tréfa* leleményessége, célratorése küszöböl ki.

17. *A napkeleti királfü és a napnyugoti királlaón.* AaTh 900 (Kevély királykisasszony). *Borbély* meséje elég híven követi a típust. Maga a mese nemzetközi és magyar viszonylatban is ismert; ahol a *Grimm*-mesék révén utóbb fokozatosan tovább terjedt: míg pl. *Berze* csak 4 szövegváltozatról tud, *Kovács* Ágnes már 14-et tart számon az MNK-ban.

Kálmány e mese jegyzeteiben (Hagyományok, II.: 179—182) közöl ugyan egy magyarszentmártoni szöveget, ez azonban nem típusokon! Töredékes változata Szentlászlórol való (Jugoszláviai magyar népmesék, 593—594).

Kálmány ugyancsak e mese jegyzeteiben (Hagyományok, II.: 179—182) foglalkozik legrészletesebben a meseszövegek hitelességének kérdéseivel is, s néhány, „módosító” eljárásról le is rántja a leplet. Mint már említettük, itt tárgyalja továbbá a sikamlósság kérdését is, naivul a jegyzetbe való „elbújtatást” ajánlva megoldásnak. Abban viszont feltétlenül igaza van, hogy a nők sokkal tartózkodóbb mesemondók, mint a férfiak.

18. *A két etesvér.* AaTh 1534 (Okos bíró). *Berze e Borbély-féle* mesét más – általa felállított – típusba (BN 926*) sorolta, és mindössze ezt az egy szöveget ismerte. Azóta 6 magyar változatról tudunk, ezek között azonban vajdaságiak nincsenek; de még ez a szám sem fejezi ki mesénk széles körű elterjedtségét.

Kálmány a mondák közé sorolta (Hagyományok, II.: 183), azóta a mesetípusok között kapott helyet, és a *salamoni ítéletek* gyűjtőnév alá szokták foglalni. (*Salamon* helyett *Nagy Sándor* is szerepelhet.)

19. *A bocskordi király kitudta a ludamenti királyt.* AaTh 1544 A* (Egy katona talánya). *Berze* e típust is más számmal látta el (BN 1616* Bocskordi és ludamenti király); a nemzetközi besorolás helyesebb, a *Berze*-féle magyar mesecímet azonban a *Kovács* Ágnes-féle MNK is megtartotta.

Nemzetközi és magyar viszonylatban egyaránt ismert, bár az eddig összeszedett 6 változat nem fejezi ki a való helyzetet. Mindenesetre elsősorban a magyar nyelvterület déli részén kedvelik, maga *Kálmány* is közöl még két közeli változatot Egyházaskérről – Verbicáról és Magyarszentmártonból (Hagyományok, II.: 183–186; AaTh 1544 A*). Itt ismét foglalkozik e népmese sokszor közölhetetlen drasztikumával.

A gátlástalan obsitos (leszerelt katona) népmeséink közkedvelt figurája. Alakjának és szerepének megértéséhez a következőket idézzük: „A katonáról szóló tréfás történetek lényegesen kevesebb elméletről tesznek tanúbizonyságot. Az egykori szabadságos katona nem nagyon lehetett válogatós az eszközökben, ha arról volt szó, hogy korgó gyomrát kielégítse, vagy egyéb kívánságainak eleget tegyen. Erkölcsi alapot szolgáltatott ehhez azok a törvénytelen eszközök, melyekkel őt katonának befogták s hazájától messzire elvitték, értelmetlen háborúskodások közepette fiatalságának, életének jó részét elrabolták. Úgy érezhette, hogy neki is joga van egy keveset elvenni a bőségben élő itthonmaradottaktól.” (*Ortutay Gyula—Dégb Linda—Kovács Ágnes: Magyar népmesék*, III. Bp. 1960. 1085–1086.)

20. *Tillinkó.* AaTh 1525 A (Híres zsvány). *Berze e Borbély-féle* mesével rokonítja még az AaTh 1525 D altípust is, de eléggé eltérő szűzsége (tartalmi váza) lévén, nyugodtan elhagyhatjuk.

Európa-szerte, így a Kárpát-medencében is közkedvelt a trufa;

Berzénél az A+D altípusok összes magyar nyelvű változata 18-ra rúgott, azóta már egyedül az A-val jelzett csoport 40-re szaporodott.

Kálmány nem gyűjtött több változatot, utódai viszont igen: közeli variánsa egy kopácsi (Sárkányölő ikertestvérek, 299—307), valamivel eltérőbb viszont egy zentai (Jugoszláviai magyar népmesék, 326—328) tréfás mese.

A *rác* pap és kántor szerepeltetése mögött faluközösségi-paraszti szemlélet lappang: az átlagember szemében a kívülálló, idegen minden különbsége egyszersmind nevetséges is, elsősorban ilyeneken szokott csattanni a tréfa. Végső fokon a fiatalok-öregék, sőt férfiak-nők is a *másik* csoportot bosszantják, nevetik ki.

21. *Bobó Misi*. Több tréfás mese összeolvasztása: BN és MNK 1684* (Bohóka) + AaTh 1691 + AaTh 1653 A (Rablók a fa alatt). A BN-féle katalógus még csak két meséről tud: a Bohóka + Ilók és Mihók (BN 1685) ötvözetének tartja; az utóbbi típuszám azonban téves, helyesebb tehát a nemzetközi AaTh 1685 + 1653 A jelölésnél megmaradni.

E nemzetközi mesék a magyar nyelvterületen majdnem mindig összegyűrva, legfeljebb változó sorrendű szerkezetben jelentkeznek, vagyis az ügyefogyott hős alakja maga köré vonz több hasonló tartalmú mesét is. 24 magyar változatát jegyezték fel, de bizonyosan több van, hiszen legkedveltebb trufáink egyike.

Maga *Kálmány* a mese jegyzeteiben (Hagyományok, II.: 186—193) három másik változatot is közöl: Egyházaskérről – Verbicáról, Pécskáról és Hódmezővásárhelyről; az utóbbi valamelyest eltér, főként csak a befejezése hasonlít. (Az első: MNK 1684*; a második ugyancsak MNK 1684*; a harmadik típus viszont AaTh 1371*.)

Azóta még több változata került elő területünkön: egyező felépítésű, közelebbi változatot jegyeztek le Horgoson (Jugoszláviai magyar népmesék, 412—415), Padén (i. m. 461—463); közeli, de némely részletében mégis eltérő egy moravikai (i. m. 315—317) és egy csókai (i. m. 443—444) variáns.

Kálmány a jegyzetekben (Hagyományok, II.: 186) utal rá, hogy a bolondos férfi mellett hasonló női szereplő is lehet. Említi azt is, hogy *Borbély* figyelmét felhívta ugyan más mesei megoldásokra (pl. egy másfajta befejezésre), ő azonban ragaszkodott *saját* meséjéhez, annak ellenére, hogy egyéb változatokat is hallott és ismert.

22. (*A hét bölcs*) AaTh 875 D* ~ (BN 101, Az öreg kutya; ~ MNK 943* Hét bölcs mester). Eredete a középkori *Poncianus* történetében gyökerezik, melyet utóbb számtalan népkönyv közvetített. Nem tudni, mi okozza, hogy a mesekutatók más-más típusba sorolják, holott nem olyan nagyok az eltérések, s magyarban különben is eddig csak 5 változata van.

Maga *Kálmány* is közöl két másik változatot (Hagyományok, II.: 194—196): a hódmezővásárhelyi némileg eltér, az egyházaskéri pedig nagyon vázlatos! (Az előző MNK 943* típusba tartozik, az utóbbi még besorolatlan.)

Kálmány e függelékben külön kis tanulmányt közöl Néphagyományaink hollója címmel, melyet 1973-ban *Gunda* Béla (Debrecen) használt fel, és szélesített ki nemzetközi párhuzamokkal egy östörténeti előadása keretében; a tanulmány most van sajtó alatt.

23. *Az árva asszon.* A BN 707 (Aranyhajú ikrek) tipológia nem helyes, hiszen így *Berze* szerint egy kalap alá kerülne a 14. sz. Jankovics c. mesénkkel; a *Kovács* Ágnes-féle MNK 934 F* fogadható el. Amint *Kálmány* helyesen mutat rá (Hagyományok, II.: 199), e *monda* magva az a kereszténység előtti hiedelem, hogy az ikrek házasságtörésből származnak. A magyar mondakutatás – a ponyvairodalomban is felhasznált név alapján – *Micibánné* címen tartja számon ezt a történetet.

Széles körben elterjedt, már *Berze* 35 változatról tud, azóta tovább gyarapodtak a feljegyzések. Maga *Kálmány* is közöl egy magyar-szentmártoni és egy szegedi változatot (Hagyományok, II.: 199—201.; mindkettő az MNK 934 F* típusba tartozik.) A halásznál való felnevelés *Borbély* másik (a 14. sz., Jankovics című) meséjében is megvan, sőt *Kálmány* ugyanezt már jóval korábban is feljegyezte Pécskán egy másik mese tartozékaként (Koszorúk, I.: 236—242).

A változatok alapján megállapítható, hogy e *Borbély*-féle mesés monda voltaképpen töredék; teljesebb változatai már a novellamese műfaji kereteibe sorolhatók.

Kálmány finom megfigyelése, hogy a nép a 7-es, vagy kivált 12-es ikrek születésének lehetőségét már nem hiszi, ezért e történetet *Kálmány* is a mondák közé sorolta. (Hagyományok, II.: 199.)

24. (*Mátyás király és a fiatal bíró*) BN 922 I* besorolása helyett a *Kovács* Ágnes-féle MNK 921 II* látszik helyesebbnek.

Berze még csak két változatot ismert, az egyik e *Borbély*-féle mese, a másik pedig ennek jegyzetében (Hagyományok, II.: 201—203) a *Kálmány*-gyűjtötte szajáni változat; azóta már egy harmadik variáns is előkerült.

Történetünk a *Mátyás*-mondák, ill. trufák népes családjába tartozik (noha épp a szajáninak *József császár a másodlagos hőse!*), melyeket népünk századok óta kedvel, nem utolsósorban a sajtó és az iskola révén is. A magyarok és a szomszédnépek körében *Mátyás* központi hős, kinek alakja köré eredetmondák, tündéries, hősies mesék és a magyarok körében feltűnően sok tréfa is fonódik. E neves uralkodó vonásai között első helyen vannak a szociális vonások is! (*Ortutay* Gyula készít e mondakőrrel monográfiát.)

E történetünknek nemzetközi párhuzamát eddig még nem leltük meg.

Kálmány a mese jegyzeteiben (Hagyományok, II.: 201—202) kitér az életkorok népi, féltrefás-félkomoly megítélésére, népköltészeti jellemzésére is.

25. (*Mátyás király és a cigánybéres*) AaTh 922 (A pap helyett a pásztor felel meg a király kérdéseire, ill. magyar címmel: A cinkotai kántor.)

Közismert nemzetközi adoma, nálunk *Mátyás* nevéhez fűződik, ill. a többi szereplő változhat (pap-kántor, gazda-béres, gazdapásztor, vagy mások.)

Berze még csak két mesei változatot regisztrál, azóta 12-re nőtt a számuk, de ez sem fejezi ki népszerűségüket, elterjedtségüket. (A gyűjtők legtöbbje a „közismert” adatokat rendszerint le sem jegyzi.) Nagyon valószínű, hogy e népszerűséghez az iskola és a sajtó is nagymértékben hozzájárult. Már *Berze* utal rá, hogy nemcsak önállóan él, hanem a találós kérdések, lakodalmi mondókák, stb. között is helyet kapott.

Területünkről újabban ismét előkerült néhány változat: így Kopácsról (Jugoszláviai magyar népmesék, 162—163), Feketicsről (i. m. 383—384) és Csókáról (i. m. 454).

26. *Hogy vigasztalta meg Mátyás királ az öregöket és hogy szomorította meg a fiatalokat?* BN 953** (Igazságosztó katona). *Berzének* e típusbesorolását nem tartjuk szerencsésnek, mivel a típus kerekdedségéhez szükséges lényeges mozzanatok itt hiányoznak. *Borbély*

meséje egyébként töredék, és *Berze* szerint „A mesének ez a hiányosan megmaradt része is a tréfa kedvéért szenvedett változást”. (BN II.: 431.)

Nemzetközileg ismert, de katalógusokban még nem szereplő történet; *Berze* mindössze 4 magyar változatáról tud.

27. (*Mátyás király vöröshagymán kapáltat*) *Berze* nem tipizálja, nem tartotta mesének; a *Kovács Ágnes-féle* MNK-ban a 921 X* számot viseli, és eddig 10 változatát ismerjük. *Kálmány* is talált rokon példát (*Hagyományok*, II.: 203.) E kis történetben is *Mátyás* király szociális vonásai kerülnek előtérbe; a valóságos háttér lényegében a századforduló társadalma.

28. (*Világi mirmió*) Két tréfás mese ötvözete, első fele MNK 1349* 19 (*Vadállatnak nézett kulacs*), a második pedig AaTh 1605* (*A robot eltörlése*) típusba sorolható. (BN 1282*+1283* sz. alatt regisztrálta.)

Berze még nem tudott további változatokról, ma is kevés van belőlük: az első résznek 1, a másodiknak is csak 2. – Ennél azonban valószínűleg elterjedtebb. Mivel főként a második részben (*A robot eltörlése*) rendkívül drasztikus részletek is szerepelnek, a gyűjtők mellőzték, ill. nem merték közreadni szövegeiket. Nem véletlen, hogy ismét a gátlástalan obsitos itt is a főhős.

Az egyik 1955-ben gyűjtött anarcsi változat elején egy szervesen oda nem illő panaszos béresdal van, melyet a robot eltörléséről szóló szüzsé juttathatott a mesemondó eszébe.

Berze az egész történettel kapcsolatban azt a megjegyzést kockáztatja meg, hogy „valószínűen vásári mutatóványosoktól ered”. (BN II.: 483). Nagy kár, hogy *Kálmány* semmiféle megjegyzést nem fűzött a meséhez, s egy kéziratos kopácsi (*Katona I. gyűjtése*) változatán kívül területünkről más előfordulást nem ismerünk.

29. *A cigányügvyigy*. AaTh 821 B (*Az ördög mint ügyvéd*). Nemzetközileg ismert tréfás történet; *Berze* még csak egyetlen változatáról tudott, azóta 3 újabb került elő. Köztük van egy kopácsi (*Sárkányölő ikertestvérek*, 322—323) is, mely *Borbély* meséjének szinte hasonmása. Ugyanezt mondhatjuk a rokon *Pópityné Ambrus* Mária újonnan elmondott meséjéről is. (L. 29/A. sz. a.)

30. *Kóbaszeső*. AaTh 1381 B (A talált kincs és a fecsegő asszony). A férfiak által kedvelt, nemzetközileg ismert, a magyarban 3 változatban feljegyzett tréfás történet. Több hasonló trufában figurázzák ki a nők vélt vagy valóságos hibáit; kevesebb viszont az ellenpélda, tehát amelyekben a férfiak kerülnek pellengérré.

31. *Ha te ütöd az én gazdámát...* BN katalógusa nem regisztrálja az MNK-ban 1711** sz. alatt szerepel; nemzetközi változatait nem ismerjük. Maga *Kálmány* említ egy szegedi variánst, mely *Borbély* meséjénél vázlatosabb, s bizonyos mértékig el is tér. (Hagyományok, II.: 203, MNK 1711*)

E jóízű adomában elsősorban az úrellenség és az önvédelem sugallta paraszti furfang jellemző, a maga idejében feltétlenül „modern” példáját láthatjuk.

Újabb változatokat még nem gyűjtöttünk.

32. *A szögén embör hogy adta el az emelgetős tehenet háromszáz forinté?* Két trufa vegyüléke: AaTh 1642 (A jó vásár) + AaTh 1610 (Megfelezett ütlegek); sőt még más meséből is tartalmaz „vendégmotivumot.”

Nemzetközileg elterjedt, a magyarban a két tréfás mese 13 változatát ismerjük, nagyjából fele-fele arányban.

Már *Kálmány* is utalt rá (Hagyományok, II.: 204), hogy a mese második része gyakran kapcsolódik *Mátyás* királyhoz.

Gyűjtése óta vidékünkön nem került elő újabb változat.

33. *Hogy lopta el a jubásztul két embör a szamarát?* AaTh 1529 (Szamárrá vált diák). BN 1543* (Szamárrá vált diák) típuszám alatt tartotta számon, de helyesebb a nemzetközi besorolás mellett maradni. Adománk ugyanis az Ezeregyéjszaka meséi óta közismert és közkedvelt. A magyar nyelvterületen is elterjedt, habár eddig mindössze 6 változatát jegyezték fel.

Vidékünkön *Kálmányon* kívül *Berze Nagy* János gyűjtött egy változatot Martonoson, és típuskatalógusában fel is dolgozta (BN II.: 551). Azóta sem került elő itt újabb változat; *Borbély* Mihály fia, *Lajos*, azonban újra elmesélte. (L. 33/A. sz. a.)

34. *(A hamis vak)* AaTh 1380 (Hamis vak). *Berze* katalógusában még *Kálmány* szövege volt az egyetlen, azóta újabb 3 változat is

került elő, sajnos, egyik sem vidékünkéről. A magyar lejegyzések csekély száma annál feltűnőbb, mivel nemzetközileg ismert és kedvelt trufáról van szó.

35. *A gyakorlat töszji a mestörségöt. Berze* e példázatot egyszerűen kihagyta a katalógusából, nyilván nem talált rá változatot vagy nem is tartotta mesének; más katalógusokban sem szerepel. *Kálmány* a mese jegyzetében saját szavaival mond el egy a nép körében ismert szólástörténetet: „Szegeden oly férfiról mesélnék, ki a hegytetőre, hol legelő volt, borjút hordott a nyakában naponkint s mikor már téhen volt, akkor sem mondta nehéznek, mert »A gyakorlat töszji az embört mestörré«” (Hagyományok, II.: 204). A diákok körében mint akarat- vagy testedző gyakorlat ismert valamilyen növendékállat (pl. borjú) emelgetése mindaddig, míg az fel nem nő. – E példázatot vidékünkön *Kálmány* óta nem jegyezték le.

36. (*A mánglis pince és az imádság*) AaTh 934 (A három jóslat). Vallásos színezetű példázat. *Berze* más típuszámot adott neki (BN 776*), s hogy még nagyobb legyen a zürzavar, megjegyzi: „Nem azonos Honti 776. típusával.” Helyesebb tehát a nemzetközi típuszámnál megmaradni.

Nemzetközi viszonylatban közismert, *Berzénél* azonban mindössze 2 változat szerepel, és azóta is csak 1 újabb került elő, az sem a mi vidékünkéről.

37. (*A sok puska*) Újkori betyártörténet; *Berze* típuskatalógusában és az MNK-ban nem szerepel, *Kálmány* sem ír róla a *Borbély*-féle mesekötet jegyzeteiben. Nem lehetetlen, hogy valamely népszínmű is hatott kialakulására. Sem másutt, sem vidékünkön nem került elő újabb változat.

38. *Az egyszeri két koma*. BN 922 II* (A furfangos paraszt), *Berze* ezen a számon mindössze 1 szöveget, e *Borbély*-féle tréfás történetet említi, megjegyzi viszont: „A cselekvény párhuzamos szerkezete a 777. Szegény és gazdag testvér-típus hatására vall.” (BN II: 412) Nem csupán a szerkezete, hanem a tartalma is az említett típus erőteljes hatására árukkodik. (Más katalógusok nem dolgozták fel.)

Több nemzetközi, sőt irodalmi változata ismert, általában ado-

maként tartják számon; a magyarban a 922-nek mindmáig, 1 a 777-nek pedig 5 változata van. *Kálmány* sem gyűjtött másikat, sőt utódai sem gyarapíthatták ezt a típuscsaládot.

39. *Aki másnak ási az árkot, maga szakad bele.* BN 786* (A mérgezett cipó). Újabbkori példázat lehet, hasonlít a következő, 40. számúhoz. Mindössze 2 változata ismert, a másikat is *Kálmány* gyűjtötte Szentesen és e *Borbély*-féle kötet jegyzeteiben közzé is tette (Hagyományok, II.: 204). Feltehető a ponyvai eredet vagy hatás lehetősége is.

40. *(Isten verése)* AaTh 939 A (A kapzsi házaspár bűnhődése). *Berze* még BN 779* (Az agyonütött fiú) jelzettel közli, s nála a történet még nemzetközi és magyar viszonylatban egyaránt egyedül áll, holott mindkét viszonylatban számtalan változata ismert. (*Berze* azok közé a Krisztus-mondák közé sorolta, melyekben a *bűn és bűnhődés* fejeződik ki.) Nem lehetetlen, hogy *Borbély* történetét ponyvai história is befolyásolta. E nemzetközi példázatot Maria *Kosko* monográfiában dolgozta fel.

A Vajdaságból egyetlen újabb változata ismert (Jugoszláviai magyar népmesék, 313.)

41. *(Akit az apja rosszra tanított)* BN 779 I* (Fiát rosszra tanító apa). (*Berze* a 779 I – XXXVII. alá a *bűn és bűnhődés* említett történeteit sorolta.) *Berzénél* *Borbély* e meséje az egyetlen szöveg. Más katalógusokban nem szerepel. *Kálmány* és utódai sem tettek közzé újabb változatot, holott nemzetközileg elterjedt és modernizálódott (aktualizálódott) példázatról van szó. A tételes, hivatalos jogi felfogás mindenesetre e történeténél szigorúbb; a bűn elkövetője semmiképpen nem mentesíthető.

42. *A vályú.* AaT₁ 33) 3 ~ BN 975* (A hálátlan fiú). *Berzénél* mindössze 2, némileg eltérő változat szerepel; azóta többek között *Kovács* Ágnes is gyűjtött hasonló történetet. Nemzetközileg is közismert.

43. *(A lélek kis, fehér egér alakban)* Sem BN-nél, sem pedig az MNK-ban nem szerepel; tipikus hiedelemmonda (régai nevén: babonás történet). Az egér alakú álomlélek egyébként ismert hiedelem-

és mesemotívum; *Kálmány* is említi párhuzamot e mese jegyzeteiben. (Hagyományok, II.: 205.)

44. (*A beszélő koponya*) ~ *A két büszke vőfőj és a koponya*. AaTh 470 A (*A beszélő koponya*). Az Európa-szerte sok és eléggé eltérő formában ismert nemzetközi *Don Juan*-monda a magyar nyelvterületen eddig mindössze 3 változatban került elő, holott feltehetőleg ennél jóval szélesebb körben van elterjedve.

Történetünkben az ú. n. *Szent János áldásának* különleges szerepe és fontossága van: helyi hiedelem szerint akin a Szent János áldása van, megszabadul minden bajtól, így a kísértéstől is. A kiengesztelő-dés *utáni* halál egyébként többször előforduló befejezés *Borbélynál*; a vallásos világkép maradványa.

Kálmány a jegyzetben (Hagyományok, II.: 205.) említi: „Emberem *A két büszke vőfőj és a koponya* nevet adta” a mesének; a továbbiakban pedig néhány hiedelepárhuzamot keres össze.

45. (*Kriptályrablás*) Mesekatalógusokban nem szereplő hiedelemmonda. Szélsőséges naturalizmusa és felfokozott borzalmi ponyvai nyomokat sejtetnek. E források, avagy *Borbély* következetlen „jogi” felfogására vall egyrészt a túlzott szigor, másrészt viszont a büntetlenség biztosítása. (Itt pl. a rablók meghalnak, a temetőcsőz viszonylag simán megussza, sőt még pénzt is kap!)

46. (*A visszafelé sült puska*) Mesekatalógusokban nem szereplő hiedelemmonda. Valószínűleg az egyházi példázatok egyikének népi folklorizálása, aktualizálása. *Kálmány* a jegyzetben (Hagyományok, II.: 205.) a visszapattanó puskagolyó párhuzamaira utal.

47. *A rázanérus*. Mesekatalógusokban nem szereplő modern hiedelemmonda. Alap gondolata a 47. sz.-val egyezik. *Borbély* vallásos világnézetének kereteibe – úgy látszik – a *kegyetlen* büntetések is harmonikusan illeszkednek, V. ö. a 48. sz. történettel is!

48. (*A háládatlan gyermek és a béka*) AaTh 980 D (Békává változott étel). (*Berze a bűn és bűnhődés* elve alapján BN 779 XXVII* alá sorolja.) Mái *Borbély* meséje az egyetlen szövegpéldánk, mely kissé kopott és kevésbé hihető is: a *béka* nem tudja senkinek a szemét

kimarni! A jegyzetekben *Kálmány* teljesebb címet ad: *A biládatlan gyermek és a varancsagos béka* (Hagyományok, II.: 205).

49. (*Emberék átmenetele a vízben*) Mesekatalógusokban nem szereplő *találós kérdés* vagy helyesebben *találós mese*, amilyenekkel szabad idejükben (fonó, fosztó, vagy más közös munkák) és egyes szokások (pl. a lakodalom) keretében szórakoztak. Szóbeli rejtvényeknek, fejtörőknek tekinthetjük ezeket. Nem is egy közülük iskolás eredetű lehet, s talán „számtani” példaként is szolgálhatott valaha. V. ö. következő szövegünkkel!

50. (*Állatok átmenetele a vízben*) AaTh 1579. Műfaji szempontból az előzőhöz hasonló, egyébként tartalmában eltérő találós kérdés, mely inkább a logikai, bonyolító gondolkodás próbáját jelenti. Ezt már a nemzetközi mesekatalógus feldolgozta, az előző „matematikai” rejtvényt viszont nem. V. ö. következő szövegünkkel!

51. (*Rabszabadító*) AaTh 927 ~ MNK 927 d* (Rabszabadító; Elletlen ló). E találós kérdésnek máiglan 5 változatát ismerjük: az 1. *Borbély meséje*, a másik *4-et pedig Kálmány* saját gyűjtéseként közli e mese jegyzeteiben (Hagyományok, II.: 205—207), mégpedig hármát Magyarszentmártonból, egyet Hódmezővásárhelyről. Bizonyosan lehet még más, lappangó variánsa is.

Utolsó szövegünk jó példája annak, hogy népünk a találós kérdést régtől fogva *találós* vagy *találgatós mesének* nevezi, sőt századokkal ezelőtt maga a *mese* szó egyedül is már ezt a műfajt jelentette! A szólásokhoz hasonlóan, a találós mesékhez is történetek kapcsolódhatnak, s mivel a változékony szóbeli népköltészettről van szó, egészen természetes, hogy azonos történethez többféle találós kérdés, ill. egyetlen találós kérdéshez többféle történet fűződik. (Valami hasonlót tapasztalhatunk a népdaloknál a szövegek és a dallamok viszonylatában is.)

Katona Imre

A Borbély-utódok meséinek típusai

1/A. *Juhfijankó*. 1974. február 13. Crna Bara (Vajdaság – Jugoszlávia). Elmondta *Ambrus Józsefné Borbély Vera* (58). Gyűjt.: *Beszédes Valéria*.

Típusa *Borbély* azonos című, 1. sz. meséjével egyező, tehát AaTh 301 (A három elrabolt királykisasszony). E *Borbély Vera*-féle változat azonban jelentősen rövidebb az apjánál: teljesen kimaradt pl. az elakadt szekerek kirángatása, a buzogánykészíttetés, továbbá a sárkánytól való ökörrablás a szabadító griffmadár számára; rövidebbre sikerült a táncolni járó királykisasszonyokra való utalás is, pedig a sárkányokkal való ellentétnek ez a bevezetője. *Borbély Vera* láthatólag kerüli a párabajok (pl. a buzogány haza- és visszahajtása stb.) részletezését, ezáltal a mese veszít ugyan hősiesség jellegéből, de még e formában is közlésre érdemes.

2/A. (*Miklós és Örzse*) 1974. február 15. Crna Bara (Vajdaság – Jugoszlávia). Elmondta *Ambrus Józsefné Borbély Vera* (58). Gyűjt.: *Beszédes Valéria*.

Sem *Borbély*, sem a leánya nem adott címet a mesének, így a Kálmány-féle jelölést használjuk. Apa és leánya meséje csak fő vonásokban egyező, így az utóbbi meséje is az AaTh 361* (Hütlennővér) típushoz sorolható, de *Borbély Veránál* az AaTh 327 (Jancsi és Juliska) meséjéhez hasonló indulás átkerült az *Öztestvér* típusba. (L. 52. sz. a.) *Borbély Vera* meséjébe is beékelődik ugyan az AaTh 300 (Sárkányölő) mese egy része, de már a feltámasztás, leleplezés elmarad, ill. nagyon megrövidül. E *Borbély Vera*-féle változathoz hiányoznak a hálás segítő állatok és sok más részlet is. Az átalakítás tehát hasonló az előzőéhez.

7/A. (*A férfi vasorrú bába*) 1974. február 14. Crna Bara (Vajdaság – Jugoszlávia). Elmondta *Borbély Lajos* (56). Gyűjt.: *Beszédes Valéria*.

Lényegében megegyezik *Borbély* Mihály hasonló című meséjével, tehát ez is az AaTh 313 + AaTh 361* összetételének tekinthető, de az apáénál valamivel egyszerűbb változatban: pl. a Nap, Hold, Szél anyjánál való tartózkodás leírása itt vázlatosabb, hasonlóképpen a vasorrú bábával való viaskodás is, és teljesen elmarad a lelkek megváltása. Érdekes viszont, hogy a *Borbély* Mihálynál hiányzó tanácsadó itt egy koldus, *Borbély Vera* meséjében pedig a pap.

7/B. (*A férfi vasorrú bába*) 1974. február 13. Crna Bara (Vajdaság – Jugoszlávia). Elmondta *Ambrus* Józsefné *Borbély Vera* (58). Gyűjt: *Beszédes* Valéria.

Borbély Mihály hasonló című meséjének az előzőnél is vázlatosabb variánsa: a háromszoros szállás, ill. menedék-kérés egyre zsugorodik, a vasorrú bábával pedig már nincs is viadal, csak győzelem. Az elején a tanácsadó pap és szentelményei szerepelnek, annál érdekesebb viszont, hogy a végéről itt elmarad – az „eredetiben” még meglevő – lelkek megszabadítása, megváltása, valamint a hős házassága és feleségéhez való visszatérése. (Ez utóbbi vázlatosan ugyan, de *Borbély Lajos* meséjében még megvan.)

Érdeemes e három azonos mese stílusát is egymással összevetni: mindkét gyermeké még egyszerűbb és sietősebb, mint apjuké volt, holott magnóra mondták a mesét, nem zavarhatta tehát őket a dik-tálás. Az is feltűnő, hogy bár általában *Lajos* meséi a vázlatosabbak, ennél a „férfias” témánál mégis ő bizonyul részletesezobbnak. Az is lehet azonban, hogy frissebben merített a forrásból (már mint a mesekönyvből), nővére pedig csupán az emlékezetére volt kénytelen hagyatkozni.

8/A. (*A kanalastót*) 1974. február 13. Crna Bara (Vajdaság – Jugoszlávia). Elmondta *Borbély Lajos* (56). Gyűjt.: *Beszédes* Valéria.

Bár feltehetőleg *Borbély* Mihály adta a címet a mesének, fia ezt nem tartotta meg, így itt a cím zárójelben szerepel. A mese különben egyezik az apáéval, ennek is AaTh 303 A – AaTh 328 – AaTh 531 a besorolása.

Borbély Lajos e meséje viszonylag elég épen megőrzött örökség, a leglényegesebb epizódok megvannak, habár jelentősen megtrövidítve (a boszorkány három kincsének elrablása, a tántoslovak párbaja és a tejfürdő az apa meséjében részletesezobb). Néhány mágikus-mesés-csodás elem azonban így is kihullott vagy racionalizálódott: az apa

meséjében a legkisebb fiú még megálmodja, mit kell tennie, itt már nem; az eredeti mesében saját, itt pedig a király ménéséből válogatják a lovakat; a táltosló nem nyel már parazsat, és a boszorka leányai sem sóprúnnyéből, piszkafából, mosósulyokból stb. vannak; a nagyorrú barát helyett pedig basa (pasa) szerepel. A felsorolt változtatások ellenére is teljes a mese, hősiességét sem veszítette el. Nem véletlen az sem, hogy éppen a fiú, *Lajos*, repertoárjában maradt meg.

10/A. *Orrfül*. (Az orrfülről) 1974. február 14. Crna Bara (Vajdaság – Jugoszlávia). Elmondta *Ambrus Józsefné Borbély Vera* (58). Gyűjt.: *Beszédes* Valéria.

Lényegében egyezik *Borbély* Mihály hasonló című meséjével, így típuszáma is AaTh 311 (Kékszakáll) + AaTh 403 A (Gyöngysíró leány).

E mese is elég híven követi az apáét; nőies téma lévén, *Borbély Vera* repertoárjához tartozik. Az egyszerűsítés itt is megvan, de nem epizodikus, mégcsak nem is mindig motivikai, árnyalati csupán: pl. elmarad az atyai átok, nem ad tanácsot a galamb; a halászok jelentkezése, a kanász szerepe is rövidebb, két király helyett csak egy van stb. Mindezek azonban nem érintik a mese lényegét.

20/A. *A cigányügyvéd*. 1972. július 10. Szaján (Vajdaság – Jugoszlávia). Elmondta *Pópityné Ambrus Mária* (68). Gyűjt.: *Katona Imre és Tóth Ferenc*.

Azonos *Borbély Mihály* 29. sz. meséjével, típuszáma is AaTh 821 B (Az ördög mint ügyvéd).

A mesemondó, *Ambrus Mária Borbély Vera* férjének testvére, tehát még mindig a legközelebbi rokonságban vagyunk. A mesemondó – saját állítása szerint – a *Borbély*-féle mesekönyvből tanulta. Elég régen olvashatta azonban, mert legalább a felére rövidítette (pl. az eredetiben a cigány a bírakkal újra elmondhatja a pör tárgyát, itt e rész hiányzik). Egész stílusa is szinte távirati és kissé gyakorlatlan: nem mesemondóval, csak visszaemlékezővel van tehát dolgunk.

33./A (*Hogy lopta el a jubásztul két embő a szamarát?*)

1974. február 13. Crna Bara (Vajdaság – Jugoszlávia). Elmondta *Borbély Lajos* (56). Gyűjt.: *Beszédes* Valéria.

Megegyezik a *Borbély* Mihály-félc 33. mesével; a címet is az apa

adta, a fia azonban nem vette át, így zárójelbe került. Típuszáma AaTh 1529 (Szamárrá vált diák).

Az apai és a fiúi történet egyezik ugyan, de az utóbbi mégis valamivel rövidebb: nincs megjelölve, hogy *jubász* a kárvallott és a számár sem rázza meg a fejét a vásárban; kevesebb a párbeszéd, és a bravúros lopás körülményeinek részletezése is elmarad. Mindez arra vall, hogy az utódok nemcsak a különféle varázsmeséket demitizálják (csodátlanitják) fokról fokra, hanem még a rövid, csattanós trufákat is tovább egyszerűsítik. Egy ráérősebb, közösségibb, szóbeliségben élő társadalommal kerül szembe egy sietősebb, individuálisabb és az írásbeli formák felé közelítő társadalom.

52. *Jancsi és Juliska*. 1974. február 13. Crna Bara (Vajdaság – Jugoszlávia). Elmondta *Ambrus Józsefné Borbély Vera* (58). Gyűjt.: *Beszédes Valéria*. (A mese címe *Borbély Verától* való, nem azonos az AaTh 327. sz. *Jancsi és Juliska* c. *Grimm*-mesével!)

E mesével megkezdjük a *Borbély* Mihály által feltehetőleg ismert, de *Kálmány* Lajosnak valamilyen ok miatt el nem mondott történetek közlését. Ezt az 52. sz.-t azért tettük az „új” mesék élére, mert ugyanúgy indít, mint *Borbély Mihály* 2. sz. *Miklós és Őrzse* c. meséje, a továbbiakban azonban eltér: AaTh 450 (Őztestvér) típushoz tartozik. (Még egy jelentéktelen motívum is rokonítja *Borbély* Mihály egyik, a 15. sz. *Erzséke asszony és a két lánya* c. mesével: a királyi vadászlat jelenete.) *Borbély Vera* változata eléggé követi a szokásos mesetípust, mely egész Európában, így a magyar nyelvterületen is népszerű: eddig 20 változatát jegyezték le. Ezek között van egy hódmezővásárhelyi is *Kálmány* gyűjtéséből (Hagyományok, I: 73–76.) és Horgosról is került elő egy újabb, szintén „közeli” változat (Jugoszláviai magyar népmesék, 410–412.).

53. *Palkó és Endre*. 1974. február 12. Crna Bara (Vajdaság – Jugoszlávia). Elmondta *Ambrus Józsefné Borbély Vera* (58). Gyűjt.: *Beszédes Valéria*.

Ez a mese is még „apai közelségben” van: AaTh 303 (Két egyforma testvér) típusal indul és fejeződik is be, közbe van ékelve az AaTh 300 (Sárkányölő) mesetípus, mely *Borbély* Mihálnál pl. a 2. sz. *Miklós és Őrzse* c. mesében is betétként szerepel. De más kisebb, motívumai hasonlóság is kimutatható, így pl. a baj előrejelzése *Borbély*

Mihálynál két mesében is szerepel: az 1. sz. *Jubfjankóban* és a 3. sz. *A pingált szobák* c. mesében.

E mesetípusok különben az egész magyar nyelvterületen közkedtek: *A két egyforma testvérnek* 47, a *Sárkányöőőnek* pedig 32 változatát tartja számon BN, azóta e szám gyarapodott.

Borbély Vera meséje az egyszerűbb, kopottabb változatot képviseli.

54. *Faloda*. 1974. február 12. Crna Bara (Vajdaság – Jugoszlávia). Elmondta *Ambrus Józsefné Borbély Vera* (58). Gyűjt.: Beszédes Valéria.

Minden ízében azonos az AaTh (Libapásztor) mesetípusal, melynek BN még csak 1 (Heves megyei) változatát ismerte, azóta 2 újabb került elő a magyar nyelvterület különböző részeiből. A BN-féle változatban még *faladár* ló szerepel; ez a furcsa név, továbbá mesénk számunkra érthetetlen címe is idegen eredetet sejtet. Valóban így is van: hozzánk valószínűleg szláv közvetítéssel került, mégpedig nem is a távoli múltban, hiszen a változatok még alig térnek el egymástól, és e típus lassú terjedésének lehetünk szemtanúi.

Borbély Vera saját állítása szerint édesapjától tanulta. Ha ez így van, akkor ez az egyetlen igazán „új” mese, vagyis amely sem egészében, sem pedig részleteiben nem hasonlít *Borbély Mihály* egyetlen közzétett meséjére sem. Így, ha a többi, közlésre nem érdemes, töredékes „új” meséket nem számítjuk, *Kálmány Lajos* alapos gyűjtése utólag is kivívja elismerésünket: lényegében – a drasztikumokat kivéve – *Borbély Mihály* minden valamirevaló meséjét lejegyezte.

A *Borbély*-utódok többi, előzőleg már említett 4 új meséjének megformáltsága még nem éri el azt a színvonalat, hogy közlésre érdeme-sítsük őket. Minden reményünk megvan azonban arra, hogy egyre jobban kikerekedik a *Borbély*-mesemondó „dinasztia” teljes repertoárja. Ez most már igazán csak rajtunk múlik.

Katona Imre